

Лев Анински

Бащите и децата на Арбат¹

1. Л. Анински предостави статията си от сп. „Октябрь“, кн. 10/1987 г. за предговор към нашето издание под горното заглавие.

– Строго беше,
но не можеше иначе с нас.
Ред цареше,
с нас без ред не можеше, знаем.
Този бе нашият път, нашият час –
е истината на криеница не си
играем.
С вас е същото. И когато
под ярка звезда счетоводството строго на господа бога
промени значенията: радост – беда, –
знайте: с вас ще постъпят също тъй строго.

Борис Слуцки, „Строго беше...“

– Излиза, че и синът не е син, и бащата не е баща...

Анатолий Рибакон, „Децата на Арбат“

Има Време, а има и „времена“. Романът на Рибакков не само изследва това „двойно счетоводство“, той свидетелствува за него. Книгата е писана в „тъмните времена“, а излезе в „светлите“. Писана е през 1966–1983 години, а успя да си пробие път до читателя през 1987-а: в момент, който дълго, почти обезверена, очакваше нашата култура и който не ще се забрави скоро. Именно този е случаят, когато мечтаното за миг съвпада с реалното. И не е нужно да доказваме, че сме свидетели на литературно събитие с огромно значение, не е нужно да обещаваме на читателя, че „след време“ тази значимост ще стане очевидна: тя е очевидна още сега. Мълвата лети, изпреварвайки книгата: романът се чете от милиони хора; не е нужно ние да им обясняваме какво е сензационното в него, те сами го виждат и го знаят. Откъде е намерил Рибакков достатъчно вяра и упорство да пише такива неща в „онези времена“? – това е отделен въпрос; да го оставим на биографите; аз искам да кажа друго. Фактът, че такава книга е „износена“ и написана в така наречените времена на застоя, говори, че не съществуват епохи на пълен застой, както не съществуват и абсолютно „черни времена“. Последното словосъчетание, завършващо романа на Рибакков и произнесено от един сибирски заточеник през декември 1934 година веднага след съобщението за злодейското убийство на другаря Киров, има пряко отношение към темата на романа: към отразените в нея времена и към въпроса как човек може да живее в тези времена.

А трябва да се живее и трябва да бъдеш човек. Всеки път по новому. Всеки път рискувайки. Всеки път „без да знаеш брода“. Защото „времената“ не се повтарят, а черното и бялото сменят местата си, или, казано с думите на поета, щастието и нещастията променят значението си в очите на господ бог. В господ не е вярвал твърде нито този поет, нито Рибакков. Но за човека, за неговото достойнство, за неговото Лице, за въздаването и за възмездието се налага да се мисли независимо от онзи, който е на небето.

Нека и ние се замислим. Тази морална свръхзадача в романа на Рибакков е не по-малко важна от неговите конкретни писателски открития, от нахълтването му в неведомото и забраненото, което прави „Деца на Арбат“ сензация на дните ни.

Едно от тези открития е основната група герои: младежи, израсли в малките арбатски улички и навлезли във възрастта на отговорността в средата на трийсетте години: децата на Арбат са символ, за пръв път прозвучал в нашата словесност, струва ми се, с песните на Окуджава, но просмислен и обновен от Рибакков.

От Окуджава тръгва антитезата: арбатският двор – военният окоп; поколението на Арбат е светла младост, запокитена в мрака на битката. У Рибакوف този мотив съществува, но някак наопаки: от мрака на предвоенните години към светлината и яснотата на войната. Епилогът на романа, който ни показва Саша Панкратов като майор на Белоруския фронт през 1944 година, говори, че и за Рибакوف поколението „деца на Арбат“ е поколението, изнесло на плещите си войната. Но не е само това. Тук има още един аспект. Не по-маловажен от гледна точка на духовната диалектика на поколенията.

През 1934 година героите на Рибаков са по на двацет, двацет и няколко години. Значи са раждани от 1910 до 1914 година. Сиреч времето на тяхното, формиране е началото на двацетте години: тъкмо когато животът за пръв път след Гражданската война влиза в релси и съветската власт от исторически епизод се превръща в историческа даденост. Тъй че пред нас е първото съветско поколение: не „озовало се“ в нова реалност и не „новоизковано“ от стар материал, а създадено от новата реалност, извикано на живот от новата реалност, символизиращо новата реалност.

Саша, Варя, Нина, Макс, Лена, Вадим, Вика, Юра... Отначало имената пъстрят и ни объркват: човек зле различава тези съученици, разпърснали се по институти и училища, по канцеларии и заводи, по кръжци и компании. Те се настаняват във вашето съзнание не толкова като различни, дошли от различни прослойки и класи хора, колкото като фигури от единно, общо „братство“ или най-добре ще е да го наречем „общезитие“. Рибаков не ви разказва миналото им. От малкото ретроспекции научавате: този е син на шивач, а тази – дъщеря на виден партиен деец, трета е дъщеря на известен лекар, а четвърта и пета са сирачета. Тези кратки гмуркания в родословието помагат да се набележи нещичко в характеристиките на героите, но не миналото определя тяхната обща психологическа структура. Закоравелият антисемитизъм на шивача Шарок е смекчен в сина му, Юра е стегнат и последователен младеж, той иска да се впише в съвсем друга реалност. Както и Лена Будягина, израсла в дипломатическите колонии в чужбина, а сега ориентираща се към съвършено нови ценности. Родословието на главния герой на романа Саша Панкратов пък е направо отрицателно: бащата е напуснал майката, семейството е разрушено, няма приемственост, но тъкмо в тази липса на корени е същината на погледа към миналото.

Същината е, че назад няма към какво да се обърнат, че трябва да се изграждат сами. „Варя е сираче и затова в още по-голяма степен от

другите – дете на Арбат“ – забелязва критикът А. Аронов в своята умна и точна статия за романа на Рибакков. Една поправка: те не са сираци, не гледат на себе си така. Те са нови хора. Те не са се „лишили“ от миналото – те не го забелязват, защото не им е нужно. Миналото е нищо, бъдещето е всичко. „Тоз, който нищо беше...“ Рибакков изследва психологическия експеримент от световно значение: опита да се създаде нов човек, да се създаде той „от нищото“, от една нова идея, от идеята сама по себе си да бъде той утвърден на новата земя, където всичко е сринато до основи. Арбат е полето на този експеримент, една „срединна“ московска улица, загубила през 30-те години обаянието на старината (днес отново станало за нас извънредно скъпо) и придобила съвършено нова тежест – близост до центъра на световната революция, до Двореца на Съветите, който се предвижда да бъде издигнат на мястото на разрушения храм „Христос Спасител“. Децата на Арбат са първата издънка на новото общество и неговият пръв човешки резултат. Рибакков ни показва понятието „Арбат“ от нова страна: той откри този колективен психологически образ, той даде на тези хора ново художествено местожителство, даде им име: „деца на Арбат“, и под това име те започват живота си в нашата литература.

Второто откритие е заточението.

По волята на съдбата Саша Панкратов е изхвърлен от института заради един нищожен стенвестник; по същата воля (неволя) той играе ролята на брънка в поредна политическа интрига: Ягода търси слабо място на Ломинадзе. Това са маневри от голямата политика; Саша няма и представа за тях, но щом е попаднал в „разследване“, вече няма да се измъкне. Осъждат Саша на три години заточение и ние имаме описана от Рибакков картина на живота на заточениците през 30-те години, каквато досега не бе създавана в нашата литература.

Нямахме такава. За лагерите имахме, а за заточението – не.

„...Подпирайки се на бастун, към тях идваше старец с балтон и шапка, дългата му бяла коса падаше върху яката... Меншевик, един от лидерите им...“

„...на брега очакваха лодката местните заточени: дребна белокоса бабичка – в миналото прочута есерка; един анархист – също дребен, белокоос, с весело добродушно лице...“

„...Дойде един свещеник с руса брадица... с дъждобран и ботуши, тук се преоблече в домашно расо... – Вие откъде сте? – попита Саша. – От Рязанска област, Кораблински район, чували ли сте?...“

Саша не е чувал, не е подозирал нищо подобно. Ние също.

Меншевики, есери, анархисти, свещеници – то е нещо книжно, от учебниците по история. Историята ги е помела. Това знаехме. Но нима сме се сещали, ние и Саша, че „пометените“ все още са доизживявали дните си някъде? То беше нещо недействително, „от друга опера“.

Рибаков ни показва това „недействително“. Върна го на литература-та. През 90-те години заточението беше нейна ярка страница („Възкресение“ на Толстой е само първото, за което се сещаме). А в нашата литература заточението е мъртва зона. Рибаков хвърли върху нея лъч жива светлина. Това не е само драматично откритие, това е важно звено от нашата драма. Заточението е нещо „средно“ между свободния живот и лагера. Лагерът е затворена система, особен свят, особена реалност или още по-добре ще е да го кажем антиреалност. Заточението е мост между нея и реалността. Заточеният все пак живее „сам“. Той активно си кореспондира с дома си. И трябва сам да се изхранва, като работи или при местните частни стопани, или в организации, подведомствени на местната власт. Саша поправя колхозния сепаратор – председателят на колхоза го обвинява във вредителство, Саша има възможност да нарече председателя глупак – местният пълномощник на НКВД има възможност да потули работата. Това не е ад, това е, тъй да се каже, чистилище. Или мърсилище. Тук все още борбата е възможна. Тук все още можеш да лелееш някаква надежда, тук, в сибирското село, сред недоверчиви мъже, съсипани от работа жени и весели скулести девойчета, тук, където тангата проехтяват внезапни изстрели и страховито приближава зимата, и чак до хоризонта се е ширнал загадъчен свят. Този свят е важен компонент на романа на Рибаков: децата на Арбат се докосват до реалност, твърде далечна от техния Арбат. Подобно хоризонтално „изнасяне на действието“ е един от факторите за тяхното самоопределяне.

Още по-важно е „вертикалното“ изнасяне – към бащите.

Пирамидата на ръководителите от различен мащаб. Силовата линия от долу до горе. Секретарят на партийното бюро на института Баулин, русокос здравеняк със студени сини очи. Секретарят на районния комитет Столпер – слаб, с ядни и уморени очи. Старият Солц в Централната контролна комисия, обезумял от функционерите, „прекършващи младежките съдби“ на своите жертви. Марк Рязанов, „почти легендарният“ ръководител на „най-великия строеж в света“. И неговият шеф Орджоникидзе. И любимецът на партията Киров. И най-сетне самият Сталин.

Всъщност този роман е за Сталин. Разбрах го при първото четене, още по ръкописа, стори ми се, че Анатолий Рибаков, който пожела да чуе моето мнение, не беше съвсем готов за такова определение; помоли

ме да повтора: „Та значи това е роман за Сталин?“ – нали все пак бе писал роман за Саша Панкратов; силуетите на вождовете израстваха нейде в далечината, като „фон“; сред тях Сталин бил най-трудната, най-решаващата, най-опасната фигура – и поради продължителната забрана над нея, и поради чудовищната отговорност за всяка дума, казана за този човек.

И ето че думата е казана. Мисля, че това е събитие от огромна важност – образът, създаден от Анатолий Рibaков. Образът е преди всичко художествен. За да го създадеш, не е достатъчно детайлно да познаваш биографията на горийското момче, станало тбилиски семинарист, после руски болшевик и най-сетне „неумолим азиатски бог“. Необходимо е още нещо: да намериш смисъла на една съдба. Необходими са смелост и решимост, необходима е готовността на твореца – да кажеш това, пред което историците изпитват боязън, дали поради недостиг на „материал“, или пък поради наличието на прекалено много „версии“. Рibaков е дрзнал – и е победил.

Когато съберат сили, историците ще съумеят да отделят фактите от хипотезите в художественото пресъздаване. Историците ще проверят дали по този път малкият Йосиф е придружавал от Гори до Атени баща си, този кротък и добър човек; те ще решат дали статистикът от тбилиската обсерватория е чел „Борис Годунов“, намирайки в себе си прилика с Гришка Отрепиев; те ще документират първата любов на младичкия революционер, за когото разръфаният панталон е белег на достойнство, калено в безброй унижения. Рibaков е казал: така беше! Той е видял фигурата на Сталин обемно, фокусирал е в нея невероятно отдалечени гледни точки.

Това е постижение и преди всичко постижение на духа. Между робското раболепие, с което са рисували Сталин хипнотизирани му съвременници, и отмъстителната злоба, която го заплашва след свалянето му от пиедестала, няма „среда“ и следователно няма дълбока разлика, защото в отмъстителността се крие същата робска зависимост от все-силния „бог“. Страшно е това наше махало: тръгне ли в обратната посока, не можеш го удържа. Мога да си представя и ситуация, в която романът на Рibaков ще се окаже и пример за обективност, пример за разбиране на Сталин, макар че аз не бих го искал и трезво виждам тук едно свое разминаване с автора в оценката на героя. Рibaков смята, че Сталин „създаде в страната обстановка, в която станаха възможни произволът и беззаконието“. Лично аз мисля, че и самата обстановка е създала Сталин, че произволът и беззаконието са се коренили и в устройството

на живота, и в готовността на хората за решенията, които са им били предлагани, и тъкмо затова е станала възможна „обстановката“. Тъй че не съм склонен да търся един виновник. Затова не съм толкова категоричен в оценката си за него и дори може да се създаде впечатление, че лично аз се отнасям към Сталин „по-добре“ от Рибакков. Но какво значи „по-добре“, „по-лошо“? Тези думи могат да послужат, когато говорим за някой кооператор от Гори или от Рязан, но говорим ли за човек, в чийто облик са вложени мислите и чувствата на стотици милиони хора, не бива да се препираме за оценките си, а да разберем какво са вложили в този облик хората: какви мисли, какви чувства.

За пръв път в нашата художествена литература същината на Сталиновия характер е извлечена не от „портретни щрихи“ (използувани и от други писатели), а е изведена от неговата вътрешна логика, от хода на неговите разсъждения. Разбира се, това е и фина стилизация на неговия речеви и писмен стил, която Рибакков е почерпал от речи и статии. Ритъмът на повторенията: „Те са намислили да измамят Сталин. Те не ще успеят да измамят Сталин.“ Тази стилистика бе имитирана и по-рано: достатъчно бе във всяка фраза да удариш отново вече забития гвоздей. Рибакков е схванал тази стилистика другояче: не като окраска на говора, не като „форма“, а като структура на мисленето, като съдържание на битието. „Чуйте тогава – внушително произнесе Сталин, – имайте предвид: на другаря Сталин МОЖЕ да се казва всичко, на другаря Сталин ТРЯБВА да се казва всичко, от другаря Сталин нищо НЕ БИВА да се крие...“ Ритъмът на повторенията не е просто „стил“, той е магия, той е ритуал на въвличане на душата в работа, той е начин на съществуване.

Сега един поглед към основата на пирамидата.

Заради какво изхвъркна от института Саша Панкратов? Заради думи. Заради един стенвестник. Не пожела да публикува уводна статия: и без това тя ще повтори точ в точ уводната статия от многотиражката.

Ще повтори – и тъкмо в това се крие смисълът на повторенията – те въвличат. Въвличат те в ритъма на поклоните, в ритъма на ритуала. Езиковите шаблони и щампи не са „форма“, а същина на мисленето. Рибакков е прозрял това.

Да, той написа книга с огромно гражданско значение. Мина по нови пътища, разработи кардинално важни теми, изяви се със „сензационен“ роман, самата поява на който би била невъзможна в друг момент, освен в сегашния.

И все пак аз бих искал да се абстрахирам от тази сензационност. По-важно е друго: да разберем онзи художествен фермент, който

свързва в едно всички отделни открития на Рибакوف, всички негови писателски победи. Още повече че Рибакوف работи на пръв поглед с „невидимо перо“, използва уж сух и беден език и изобщо, както се изразяват специалистите, пише „с отрицателен знак“.

Никаква „живопис със слово“. Възсуха, ясна, често аскетично песелива фраза, понякога стигаща до конспективност. Понякога – до предела на усещането за пропуснати възможности: там, където друг писател би се спрял и би извлякъл ефект, Рибакوف се ограничава до шрих. Неговият детайл въздейства силно. Но въздейства и липсата на детайл, своеобразното изпадане на брънка. „Юра Шарок обичаше вахтанговци, обади се на Вадим Марасевич и го помоли да му намери билет.“ Кратки фрази, въпрос – отговор. Отговорът е точен, с удар „по вече забития гвоздей“. В монолозите на Сталин този похват се изпълва с оловна тежест, но това е общият художествен въздух на романа: животът се разчленява на елементи, въпроси, шрихи, шрихчета, факти, фактори; в него няма „лепкавост“, а има сцепление на кристална решетка; затова човек не „затъва“ в него, а по-скоро се оплита; главната му черта обаче е, че може да бъде „разплетен“, този живот е вменияем, логичен, отговаря на въпросите на разума.

Твърдото перо на Рибакوف очертава с бързи шрихи силуети и събития, но същото това перо спира и внимателно и бавно следва най-фините ходове в мислите на героите. Логичност – ето принципа на тази реалност. Въсщност именно лабиринтът на разсъжденията е истинската база на прозата на Рибакوف. Плътна мрежа от предвиждания, хипотези, версии, догадки, решения, поправки. На всички нива „Случайно ли е? Не е случайно!“ е лйтмотивът. Студентът на път за събранието, където ще го „чистят“ и изключват, преценява всяка своя стъпка. Всяка своя интонация премисля директорът на завода на път към Народния комисариат. Всичко премисля, ще прощавате, любовник, който отива при любовницата си (впрочем там не знаят такива думи: младеж отива при момичето си): дали няма да забременее? Кога да ѝ се обади следващия път? Как да не пострада?

Тази всепроникваща логика е в странно сцепление с усещането за „изначалност“ на света, в който всичко се върши сякаш за пръв път. Децата на Арбат нямат като опора нито традиции, нито прецеденти, те живеят „a prima vista“, рисково; упорство и енергия – ето всичко, с което разполагат; създава се впечатление, сякаш те плетат логическа мрежа над пропаст: грешките са недопустими.

Понякога това усещане за пропаст под краката нахлува в

съзнанието им като мигновено предчувствие. В техните ясни и точни предвиждания навлиза нещо необяснимо, зловещо, без лице и име. Като онези трима съгледвачи, които според майката на Саша Панкратов го следят. Единият е „с калпак“, другият „с балтон“, третият „с валенки“, но лица няма, качества няма: сенки. Някаква смътна тайна се мерзелее под яснотата на този живот. Дали не идват оттам неочакваните бурни изблици на гняв у разсъдливата Нина Иванова? И изобщо целият сложен контрапункт на яснота и спотаеност в прозата на Рибакков? За гарата са тръгнали да изпратят приятелите си за Далечния изток Нина, Варя; всичко е ясно и определено; едни стават офицери, други ги изпращат; но случайно извърнала се, Варя вижда на перона Саша Панкратов между двама конвоири; онемява; в това зловещо видение няма никаква логика; „Варя, съвземи се!“ – казва Нина; „Ей-сега видях Саша“ – отвърща Варя; „Какви ги дрънкаш?!“ – вика Нина, внезапно разбрала, че Варя не лъже.

Мигновено изхвърляне „извън пределите на логиката“, в бездна, в несъвместимост, в необяснимост. Читателите, които познават писателския път на Анатолий Рибакков, могат да свържат този художествен контрапункт със стилистиката на другите му произведения и най-вече със стилистиката на „Тежък пясък“: с това непрестанно изброяване на варианти и избор на конкретни пътища – въпреки горчивата яснота, че всички пътища водят към гибел, мисълта продължава трескаво да търси обяснение на събитията до последния, до смъртния час.

В „Децата на Арбат“ тези начала: на неуморно работещата мисъл и на страшната, непредсказуема реалност, с която мисълта иска да се пребори – са в друго съотношение, но самата изключителна издръжливост на мисълта е чисто Рибаккова черта, тя определя и почерка на писателя, и параметрите на създавания от него художествен свят. Това не е нахлуване на мисълта в реалността, това е един вид общ принцип, който важи и за мисълта, и за реалността, общ закон на реалността, в който мисълта напрегнато се вслушва.

Искам да проверя това усещане върху пример, на пръв поглед съвсем парадоксален: върху начина, по който Рибакков очертава от тази гледна точка мисълта На Сталин. Мисъл – на пръв поглед съкрушителна, волева, несъобразяваща се с нищо, сриваща всичко по пътя си, Но нека се вслушаме:

„Историята избра него, защото само той знае тайната на върховната власт в тази страна, единствен знае как да ръководи този народ, докрай познава неговите качества и недостатъци. Преди всичко недостатъците.

Руският народ е народ колективистичен. Открай време форма на неговото съществуване е общината, в основата на неговия национален характер е поставено равенството. Това създава благоприятни условия за обществото, което той гради в Русия...“

Разбира се, тук има с какво да се поспори по същество. Никога няма да се примиря с твърдението, че психиката на „еднородна маса“, която иска винаги да има „върховен вожд“, лежи в основата на руския национален характер; аз смятам, че тази психика е резултат от злощастните исторически обстоятелства в миналото, а още повече – през 30-те години – плод на обстоятелства бъдещи, предвидими: инстинктивно, търсено на всяка цена сплотяване пред лицето на приближаващата световна война... Но сега думата ми не е за това. Думата ми е за логиката на Сталиновата мисъл в художествения свят на Рибакков: „ТОЙ гради“ обществото? Не, ще прощавате, първо ТО го гради; и той, всесилният диктатор, не толкова се натрапва на страната, колкото отгатва нуждата ѝ: убеден е, че ѝ е нужен, воден е от нейната нужда, от нейната съдба, както той разбира тази съдба. Всъщност той е учудващо предпазлив и благоразумен, този „всесилен бог“, моментално поправя всяка дребна неточност в линията си, страхува се от грешки и непрекъснато прави отстъпки за дребни неща. „Защо трябва един секретар на градски комитет да има пряка връзка с народния комисар? (тоест защо Ломинадзе и Орджоникидзе имат смелостта да се стоварят зад гърба на Сталин? – Л. А.)... – Какво толкова – една пряка връзка – намръщи се Орджоникидзе. – Дребнолия е, вярно – съгласи се Сталин и изведнъж добродушно се усмихна, – но, разбираш ли, разсейва...“ Тези добродушни усмивки ни изглеждат като уловки, дори излишни при властта, която през 1934 година вече е съсредоточил в ръцете си Сталин, но Рибакков се визира по-надълбоко: Сталин през цялото време сякаш се страхува да не наруши някакъв общ закон на реалността, за която той, скромният, обикновен работник с фуражка и ботуши, е не повече от олицетворение.

Причината не е в него, причината е в самата реалност, чийто закон той проумява.

Но как е могло да се случи всичко това? Как всичко това е станало възможно; и нелепото изключване на Саша Панкратов заради един нищо и никакъв стенвестник, и безсилието на Марк Рязанов да помогне на племенника си, и заточението на Саша, и назначаването на Юра Шарок, довчерашия жалък, уязвен завистник, в органите за безопасност и

превърщането му във властелин на човешките съдби? Как се е стигнало до това: предубедено следствие, човешки живот, превърнат в брънка на зловеща интрига, Сибир, наводнен от заточени интелегенти, безсилие на Киров пред Сталин? Тези въпроси мъчително се изправят пред вас при четенето на „Децата на Арбат“: на кой да се спреш? Но къде е трябвало да се спре тогава? Кой е могъл да се спре по онзи съдбовен път? И как е набрал такава сила този обаятелен другар, този скромен миротворец и въдворител на ред, страхът пред който у стотиците милиони хора вдъхновено се е превърнал в обич към него? Къде е набрал той такава сила?

Рибаков показва дяволската пресметливост на този човек. Но показва и нещо повече: почвата на верните му предвиждания. Яростта на Баулин и Столпер, двама низови секретари, мигновено вкопчаващи се в смъртна хватка (смъртна!, та нали всеки е готов още от първата фраза да отлъчи, да изхвърли от реалността другия!). Да, Дяков, следователят на Саша, е йезуит и ловец на души, но откъде се е взел той? Ами Юра Шарок, кроткият син на бивш шивач-частник, нали идва „отдолу“, и то идва сам, нали търси хора като Дяков! Да, Ягода е използвал Николаев. Но нали самият Николаев, работник, издигнал се до инспектор, а после изпратен от „троцкистите“ обратно в завода, уязвен, отблъснат, – нали все пак Николаев сам е написал и изпратил до органите писмо, в което казва, че е готов на всичко...

„...Марк Александрович ставаше, ръкопляскаше, викаше «ура». С куртка военен образец, само че по-светла от куртките на членовете на президиума, Сталин бе застанал на трибуната, прехвърляше листовете, спокойно изчакваше да свършат овациите. Изглеждаше, сякаш възприема аплодисментите като адресирани не до него, а до онова, което той олицетворява – до великите победи на страната и партията, и самият той ръкопляскаше на този условен Сталин...“

В художествения свят на Рибаков има една точка, в която тайната на този свят е събрана като във фокус, и има дума, обозначаваща тази точка.

Думата е – знак.

„Сталин го погледна право в очите. Будягин знаеше какво означава този поглед: той означаваше недоверие...“ „Ягода... не гледаше Сталин: да гледаш другаря Сталин означаваше да му задаваш неизречен въпрос, да го караш да заговори; Сталин не обичаше това...“ „Тук Сталин

направи... особена пауза, която означаваше, че сега ще произнесе фразата-обобщение... Ежов се съсредоточи...“

Тези психологически шрихи означават нещо повече от черти на характера на действащите лица или стил на поведение във висшия ешелон на властта. Това е стил на битие. Това е битие, което постоянно тълкува само себе си, търси в самото себе си някакъв потаен („истински“) смисъл, неизразен явно в думите и постъпките. Битие, което сякаш само не си вярва, само се крие от себе си, само се поставя под съмнение. „Дяков не зачита прекия смисъл на думите, Дяков ги тълкува...“ Тълкуване – какво е това? То значи не просто да се хващаш за думата на последствения, то е насилствено вкарване в реалността на смисъла, който тя, реалността, сякаш не знае, че притежава. „Искам да знам за какво съм арестуван. – А ние искаме сам да си го кажете...“ Животът трябва сам да измисли какво „означава“ той.

Понякога ти се струва, че тайната плетеница на отношенията не е химера, че всички тези писмени ангажименти, явки на четири очи, това осведомителство и ровене в чужди сърца, цялата тази свръхяка мрежа, която плетат Дяков и Шарок (и в която естествено и самите те „седят на тръни“), не е нищо друго освен изграждане на изкуствена подпора под живота, който се клатушка от само себе си, руши се и сам себе си смята за реален. На клатушката се несигурност е нужна гранитна база, тя я учредява и опипва тайно от самата себе си. Удвоено битие, „двойно счетоводство на господ бог“: фалшиво на повърхността, а „правдиво“ нейде в недрата, които то укрива от самото себе си. Когато след злощастния стенвестник на събранието на актива студентите настояват Саша да се разкае, те изобщо не искат неговото разкаяние, тъй и тъй няма да му повярват – те искат да чуят как ще се разкайва; и този предварително определен ритуал превръща в реалност тайното, за което не се говори... Пък и може ли то да се назове? Саша, този горд човек, ще съумее ли да каже сам на себе си истината защо е нужен този ритуал, за какво говори той? Хората не си казват истината тъкмо защото тя ще разруши всичко, за което си говорят постоянно. Реалността далеч не е онова, за което може да се говори; тя е нещо, което може да се разгадае по знаци Софя Александровна припряно си записва какво ѝ разрешават да предаде на сина си: „Парите и продуктите означават заточение, дебелите дрехи – Севера или Сибир...“ Азбука на намеците, школа на заобикалките. Саша бързо я усвоява: „Имайте предвид, че на заточение нито един човек няма да ви каже истината: който е пратен тук заслужено се прави, че е невинен, невинните пък се правят, че имат някаква вина...“ Размили са

се самите категории: истина, вина. Реалността се „преструва“, но истинският ѝ смисъл трябва да се разпознава по „преструвката“.

Но какво е това проклятие над нас? Всеобщо умопомрачение? Или мъдра уловка на живота, който спасява сам себе си? Неопознати качества на принципно нова реалност? Или вековният руски „луфт“, непредсказуемата бездънност на душата, до чието откровение не са се добрали нито Грозни, страшният цар, нито Петър Велики?

Скулестото степно момиче, симпатията на Саша, израсла на село, хитрува и разиграва московския си кавалер, и то без очевиден смисъл: Той: „Искаш ли да се видим?“ Тя: „Че къде да се видим?“ Той: „В шест, в седем?“ Тя: „Ха, в шест, как пък не съм се затърчала...“

„Как пък не съм се затърчала в шест“ означава: ще дойда в седем.

И ето, пропътувал хиляди версти на изток, Саша долавя отзвучите на този стил в репликите на друго „момиче“: сибирското „изчадие“ Лукешка. Той: „На колко си години?“ Тя: „Че знам ли... Шеснайсе гаче...“ Какво става, да не са се наговорили тези „дивачки“, които никога не са се виждали? И какво е това изобщо? Вековен изкусен похват да оплиташ непознатия? Вековна крепостническа „потайност“ пред „господаря“? Готовност за мигновен бунт, па бил той и ритуален: как пък не съм се затърчала в шест! Или инстинктивен измамен жест – да се нагодиш към клатушкащата се, нестабилна реалност?

Ами Тимофей, ангарският селянин, зловещият спътник на Саша, който се заканва да убие Саша просто защото той е безправен и беззащитен, просто от агресивност – не е ли и той от същата коварна реалност?

Ами Федя, демобилизираният червеноармеец, селският активист, магазинерът от Мозгова – не е ли и той оттам? Наредят ли му да помогне на Саша – ще помогне, наредят ли му да го разстреля – ще го разстреля...

Люлее се, плува почвата под нас. Как да я усмирим, как да стигнем до твърдина? Долу я няма. И тогава, като в мита, твърдата надвисва отгоре:

„... На младини той разбра, че демокрацията в Русия означава само свобода за развихряне на грубите сили. Грубите инстинкти могат да се потискат само със силна власт, тази власт се нарича диктатура. Меншевиките, които не познаваха народа, не разбираха това, разбираха го болшевиките, които познаваха народа...“

Поразително е, но на този Сталинов монолог пряко откликва със съгласие заточеник, запокитен от Сталин на края на света:

„...никаква свобода! Свободата би се превърнала във всеобщо клане, а народът иска да има ред. Предпочитам не Степан Разин, не Емелян Пугачов, а Ленин, дори Сталин.

– Тъкмо затова сме тук я.

– Да. А при Стъпка или Емелка щяхме да висим на някое дърво.“

Човек потреперва мислено от тези думи. Така ли се спасяваме – като мачкаме Сами себе си? Защо алтернатива на потискащия ред у нас е само неудържимият, помитащ всичко бунт? Къде е мярката, която ще снемем безумието от самата основа на битието? Нима нищо никога не ще усмири вътрешно тази душа, та да не е нужно тя сама да Се смирява със стоманен нашийник отвън?

„Децата на Арбат“ е политически роман. Ние приветствуваме този жанр, търсим го навсякъде, едва ли ней във вестникарските репортажи, а ето го пред нас – великолепен негов образец. Ако пък го погледнем „откъм материята“, „Децата на Арбат“ е извънредно интересен исторически роман. А разширим ли жанровия ракурс, може да се каже, че той е вариант на интелектуален роман. Но всички тези жанрови системи могат да се използват само защото Рибакков е улучил нерва на духовния процес от края на двайсетия век. Рибакков се вира в корените, макар да описва реалност, на пръв поглед отрекла се от корените си. Неговият роман е общочовешки.

Романът е построен като система от монолози. Читателят остава „насамен“ с логиката на един или друг герой. Рибакков „не се намесва“. При това логическите системи, които възпроизвежда, понякога направо се унищожават взаимно. Резултатът от взаимодействието е читателското усещане за реалност.

Вие се вслушвате в монолога на Марк Рязанов за „европейската“ индустрия, която трябва да се построи в Русия с ръцете на „азиатски“ неграмотни работници. После се вслушвате в монолога на сестра му: „Чуй какво ще ти кажа, Марк... Вие вдигнахте меч срещу невинните, срещу беззащитните и самите вие от меч ще загинете!“ Кой е прав? Кой е напълно невинен в тази ситуация? Или и това зависи от господ бог, който от време на време променя значенията на „щастие“ и „нещастие“ и постъпва „строго“ ту с едните, ту с другите? А може би тъкмо там е работата, че в тази ситуация хората минават без господ бог? Наистина Рибакков в един от епизодите въвежда заточения поп Василий, който мие краката на Саша; „библейска“ фигура, лъха на цитат – Рибакков

явно се стреми да вземе предвид „и този фактор“. Да, но аз искам друго. Аз искам не „смирение“, взето предвид като фактор, аз искам да проумея общия ход на събитията и общия смисъл на страданията, които си причиняват взаимно хората.

Логиката на Сталин: „Ние с тебе (казва го на Киров – Л. А.) не можем да очакваме пощада от тях (от вождовете на опозицията. – Л. А.). Ако докопат властта, ще избият всички ни до крак. А ти им се доверяваш, либералничиш с тях...“

Логиката на Киров: методите на Сталин са неприемливи, но линията му е правилна. Затова Сталин е непоклатим; Сталин – това е редът, настъпил след хаоса; той е сплотяване след борбата. Вече е невъзможно да се промени нещо: „Осъзнавайки собственото си безсилие, Киров изпадаше в отчаяние...“

Кой е прав? Рибакъв мълчи. Да речем, бихме могли да си изградим неговата позиция, като изходим от логиката на любимия му герой Саша Панкратов. Рибакъв бе споменал някъде, че пътят на Саша е неговият собствен път, но Саша се държи много по-добре от някогашния си прототип. Да допуснем, че е така. Но сегашният Рибакъв знае неизмеримо повече от Саша. Тук имаме много сложно взаимодействие на две начала: на позицията, която авторът заема заедно с героя (уверена и ясна позиция), и на позицията, която авторът заема с нас, мислейки за героя. Тази втора позиция е по-широка и по-горчива от първата, макар че не можем да я наречем уверена и ясна. Но и в неувереността се крие смисъл. Не съм сигурен, че е нормално сплотяването да става за сметка на истината, а истината да се утвърждава за сметка на сплотяването, но нали това усещане за ненормалност, за трагична подмяна ми го внушава пак Рибакъв. Не съм сигурен, че „вождовете на опозицията“ не биха казали на противниците си нещо такова: „и с вас не може другояче...“ Тогава къде е краят на тази кървава въртележка? И дали причината е във „вождовете“? Ами Саша – толкова ли е извън тази логика? Позицията на Саша е: правилната идея е завладяна от баулиновци, столперовци, дяковци, правилната идея трябва да се върне в чисти ръце. Но чии ръце са чисти? Как да го определят в онази ситуация? Квачадзе, троцкистът, заточен заедно със Саша, му подхвърля: Ако вие имавте власт, щяхте да ни извивате ръцете не по-зле от тези конвоири.

Саша отговаря:

– Представям си какво щяхте да правите с нас вие, ако имавте власт.

На което троцкистът презрително отвръща:

– Вие и тогава щяхте да вдигате ръце „за“...

И отново Рибakov бързо отклонява диалога: „Не бива да се карате, момчета.“ Да, но вие, читателят, вече сте получили токовия удар. Фразата на Квачадзе се загнездва в съзнанието ви. И тази фраза взаимодействува не с наивната вяра на Саша, а със змийската мъдрост на вожда, който вижда по-далече от него. Вие няма толкова бързо да отклоните диалога от съзнанието си. Е, и какво: щяха ли да вдигат ръце „за“ или не? Хората като Юрий Шарок, уязвените, обидените, притихналите, очакващите часа си, щяха ли да вдигат ръце? Да, несъмнено! А хората като Саша Панкратов? Съмнително е, така ли?... Ами ако ги убедят, че линията е правилна?

Една смътна догадка ви тревожи, когато четете романа на Рибakov: Саша прилича на вуйчо си, Марк Рязанов, какъвто е бил той на младини. Същата силна вяра, същата твърдост и решителност. Пътят на Марк е прав: неговата стоманена воля намира крилото на още по-голяма стоманена воля. И тогава Софя Александровна изкрещява на брат си: От меч ще загинете! И гибелта е надвиснала, но не над брата, а над сина. Случайно ли е? Саша, който толкова прилича на вуйчо си, би ли се спрял по своя път – нали е твърд, горд, нали мрази страдалците. Защото нали времето е жестоко и ние сме жестоки. „Времето“... Нещо пронизва сърцето му едва когато вижда как майка му блъска белокосата си глава в стените, разбрала къде го отвеждат.

Чудно ли е? Та нали Марк Рязанов най-спокойно ѝ отговаря:

– Е, скъпа ми сестричке... – отмества стола и си тръгва.

Саша е израснал без баща – и нищо, намерило се е кой да помогне. Равнявал се е по вуйчо си. Имало е и деца, израсли дори без майки. Строго време.

И всички тези мисли, на които ни навежда Рибakov в „Деца на Арбат“, пак са негова позиция. Позиция, изразена не по отделни конкретни въпроси, а по един глобален, духовно-практически, нравствен въпрос: как трябва да живее човек и какво става с човека в „строгите времена“? Кое в тези времена е от самия човек? Кое е от проклетото минало? И кое – от илюзиите на настоящето?

Деца на Арбат са деца „без родители“. Без „минало“. Бащите, напротив, имат минало. Фигурата на Сталин в противовес на цялото огромно младо население на романа е представена именно чрез миналото. Именно от миналото носи този човек горчивите си рани и убеждението, че хората са безжалостни и подли, докато не ги накараш да се стреснат.

– Хората уважават само тежката, строга, но здрава и сигурна

бащина ръка.

А отдолу, от преизподнята, където той хвърля хората, идва отговорът:

– Синът не е син и бащата не е баща...

Традиционни, осветени от хилядолетията понятия се прилагат към свят, изтръгнал се от вековните орбити; понятията се преобръщат: щастие и нещастие, истина и лъжа, добро и зло разменят местата си. Така в романа на Рибакон се заражда Шекспировата мелодия: човешкото могъщество е длъжно да разбере какво представлява, откъде е и защо е.

Анатолий Рибакон е написал не просто честна и силна книга за „черните времена“. Защото черните времена рядко идват черни, по-често те идват в розово или дори в ослепително слънчево. Тук става дума дори не за това как да различаваме времената: то не се предугажда и всяко поколение ще ги различава, изхождайки от собствения си опит. Въпросът е как човек да издържи във всякакви времена.

Защото времената се правят от хората. Макар хората да мислят, че те нямат нищо общо и всичко е довято от „вятъра на историята“ или от злонамереността на лоши вождове.

Та кой тогава ще издържи?

Ще издържи само онзи, който поеме върху себе си бремето да признае, че тъкмо той прави времето. Прави го и отговаря за него. Инак – гибел: „ще вдигаме ръце“, ще се предаваме.

И това според мен е основният морален урок, който ни преподава Анатолий Рибакон със своята книга.

КРАЙ

© 1987 Лев Анински
© 1988 Здравка Петрова, превод от руски

Лев Аннинский
Отцы и сыны, 1987

Сканиране и разпознаване: nextvasko, 2008
Редакция: iga999, 2008

Издание:

Анатолий Рибоков. Децата на Арбат
Издаелство „Христо Г. Данов“, Пловдив, 1988

Редактор: Пенка Кънева
Художник: Божидар Икономов
Художник-редактор: Веселин Христов
Технически редактор: Васко Вергилов
Коректори: Жанета Желязкова, Тая Кръстева, Донка Симеонова, Мая Поборникова

Руска, 1 издание
ЕКП 07/9536375611/5617-183-88
Издаелски № 2648. Формат 60x90/16
Издаелски коли 30,50. Условно издаелски коли 36,39
Дадена за набор на 29.XII.1987 г. Излязла от печат на 30.III.1988 г.
Печат и подвързия Д.П. „Д. Благоев“
Цена 4,78 лв.

Анатолий Рыбаков. Дети Арбата. Журнал „Дружба народов“, № 4, 5, 6/1987 г.
Лев Аннинский. Отцы и сыны. Журнал „Октябрь“, № 10/1987 г.

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/9735>]